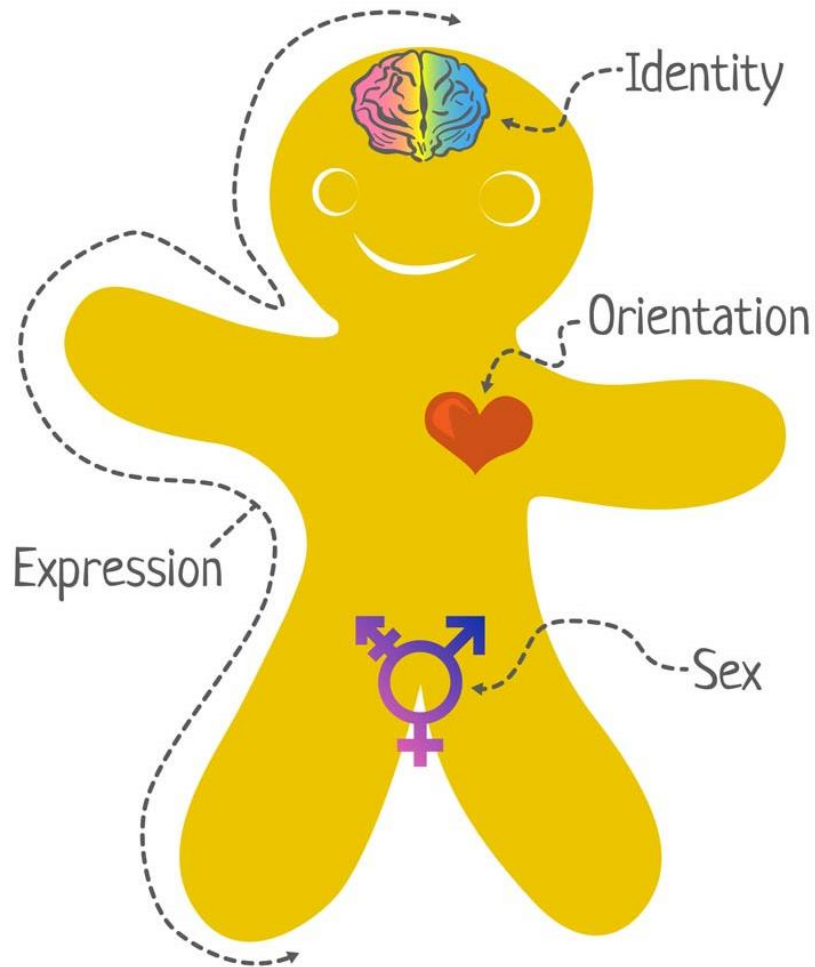

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

MÀSTER UNIVERSITARI EN PROFESSOR/A D'EDUCACIÓ SECUNDÀRIA

ESPECIALITAT DE DIBUIX - CURS 2018-2019

VISIBILITAT INDISCRIMINADA

NOM AUTOR: CÈSAR ROGEL PÉREZ

NOM TUTORA D'UNIVERSITAT: Mª PALMIRA VERDEJO IZQUIERDO

VNIVERSITATĀ VALÈNCIA

**MÀSTER UNIVERSITARI EN PROFESSOR/A D'EDUCACIÓ SECUNDÀRIA
ESPECIALITAT DE DIBUIX - CURS 2018-2019**

**PROPOSTES EDUCATIVES PER LA VISIBILITAT DE
L'ALUMNAT TRANS ALS CENTRES EDUCATIUS**

NOM AUTOR: CÈSAR ROGEL PÉREZ

NOM TUTORA D'UNIVERSITAT: Mª PALMIRA VERDEJO IZQUIERDO

AGRAÏMENTS

Al col·lectiu LAMBDA, que amb el seu treball i constància continuen fent d'aquesta una societat millor

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ.....	7
2. MARC TEÒRIC: OBJECTE D'ESTUDI.....	8
2.1 Plantejament del tema.....	8
2.1.1. Antecedents i evolució de la temàtica.....	8
2.1.2. Estat actual de la recerca.....	9
2.1.3. Legislacions existents.....	10
2.1.4. Glossari de tèrminis.....	16
2.2 Objectius de la investigació.....	18
2.3 Justificació de la investigació.....	19
3. MARC EMPÍRIC.....	20
3.1 Marc metodològic a posteriori.....	20
3.1.1. Població i context d'investigació.....	21
3.2 Proposta d'intervenció a l'aula: Cromatisme, composició i simbologia de les banderes LGTBIQ+.....	21
3.3 Proposta de taller educatiu: Representacions artístiques trans al llarg de la història...24	
3.4 Proposta d'innovació educativa: La vida trans a través del còmic.....	27
4. CONCLUSIONS.....	30
5. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES.....	31
6. ÍNDIX DE FIGURES.....	32
7. ANNEXOS.....	34

1. INTRODUCCIÓ

La transsexualitat i les persones trans són un col·lectiu d'actualitat, ja que en els darrers anys han començat a tindre molta repercussió a les aules, als mitjans de comunicació, a la política, etc., i a hores d'ara gairebé tothom coneix alguna persona del seu entorn relacionada amb aquesta realitat. Tot i això, encara regna un halo de desconeixement i silenci generalitzat al voltant d'aquest tema que dificulta la seua acceptació i integració al teixit de la societat.

Tot i que vivim en la era de la comunicació, on internet i les xarxes socials ajuden a connectar i compartir les vivències personals arreu del món, ens trobem cada volta més desinformades, individualitzades i allunyades de la realitat que ens envolta. Això està repercutint negativament en l'acceptació de la diversitat dins de la nostra societat, i es veu reflectida en l'alçament de certes ideologies contràries al respecte i la dignitat aconseguides en les últimes dècades gràcies als avanços en igualtat i diversitat.

És doncs de vital importància educar la societat per tal d'entendre la importància de l'acceptació de qualsevol ésser humà sense distincions. I per formar en estos valors, el millor lloc per començar a fer-ho és als centres educatius.

Si bé és cert que existeixen assignatures específiques vinculades al treball de l'ètica i la moral, en els últims anys s'estan aplicant a les aules noves metodologies que inclouen el treball transversal de diverses assignatures al mateix temps. Estos projectes permeten, ja no a soles desenvolupar varies tasques curriculars alhora, sinó també obrir un ventall de possibilitats per l'alumnat que el fa molt més enriquidor i fomenta la seua involucració en les tasques plantejades.

La Educació Plàstica, Visual i Audiovisual, per la seua vessant artística i el seu vincle amb la intel·ligència emocional, es converteix en una assignatura ideal per desenvolupar aquest tipus de treball transversal, potenciant el coneixement i l'ús de les diverses expressions artístiques, juntament amb les emocions i els valors.

Per tot açò l'interès d'este treball; per la importància de seguir avançant en l'acceptació i visibilització de les persones trans i pel gran valor formatiu que la educació artística pot aportar al currículum escolar.

2. MARC TEÒRIC: OBJECTE D'ESTUDI

2.1 Plantejament del tema

2.1.1 Antecedents i evolució de la temàtica

La diversitat de gènere ha estat sempre un fet ignorat i fins i tot perseguit, ja que va en contra del binarisme establert a base de la correlació gènere – sexe biològic. Dit això, a nivell internacional existeixen certes cultures ancestrals que fan referència e inclouen un tercer gènere -Muxes i Hijras- (Wikipedia, 2019) i més enllà, trencant el binarisme de gènere. A nivell local, i partint dels inicis de la democràcia espanyola a finals dels anys '70, la diversitat de gènere ha anat guanyant visibilitat molt lentament al llarg de les dècades.

Conforme les polítiques socials inclouen aspectes que a dia de hui considerem elementals als drets humans, la diversitat de gènere va quedar eclipsada dins de la diversitat afectiva. L'acceptació gradual d'aquesta realitat va incloure erròniament el col·lectiu trans com una orientació sexual i no com una realitat de gènere.

No ha sigut fins als últims anys que ha començat a posar-se l'accent sobre la identitat de gènere com element independent de l'orientació sexual. Les associacions i plataformes locals, junt amb les pròpies persones i les seues famílies, han sigut les primeres i més involucrades en aportar i compartir este tipus de coneixement, el qual continua essent molt limitat i imprecís de forma majoritària.

Estos moviments ciutadans iniciaren un procés de formació i visibilització als centres educatius, que amb el temps han instat als governs locals a redactar lleis que garanteixen i promouen el respecte a la integritat de les persones trans, sempre usant la formació com a ferramenta principal per ajudar a la població en general a entendre la diversitat de gènere. Un fet important és que no existeixen lleis estatals que fomenten aquesta praxis, pel que les persones trans no són tractades d'igual mode segons la comunitat autònoma en la que habiten.

Per tant, si bé esta temàtica encara es troba molt endarrerida en comparació amb altres diversitats escolars, també es cert que s'han començat a donar les passes necessàries per comprendre i incloure les distintes realitats de gènere en les aules; Eixe és l'únic camí que pot educar les noves generacions en el respecte per la diversitat.

2.1.2 Estat actual de la recerca

Tal com s'acaba de mencionar, i gràcies a la dedicació dels diferents organismes locals, en els últims anys s'ha evolucionat moltíssim en la recerca i informació per la integració de l'alumnat trans als centres educatius, sobretot en la Comunitat Valenciana.

Principalment, ONGs i col·lectius LGTBIQ+ (LAMBDA), qui juntament amb associacions formatives del professorat (CEFIRE) organitzen cursos i jornades pedagògiques per tal de conscienciar i ensenyar l'alumnat en tots els cicles educatius sobre l'espectre de realitats de gènere. De fet, tal com reconeixen les pròpies associacions, no ha sigut fins l'última dècada que s'ha posat l'accent en la diversitat de gènere sobre altres aspectes com la diversitat sexual/afectiva.

Les distintes lleis, instruccions i ordres creades en els últims anys pel govern valencià estan enfocades a garantir la protecció dels drets del col·lectiu LGTBIQ+, incloent la formació als centres educatius per fomentar el respecte des de la base de la diversitat, ja en la infantesa i l'adolescència. Cal destacar que totes aquestes normes autonòmiques es confronten amb la inexistència de cap llei a nivell estatal o europeu que regulen o garanteixen els drets i la integritat de la comunitat trans als centres educatius.

Tant els mitjans de comunicació com les xarxes socials fan tant de bé en la visibilització i integració de totes les realitats de gènere, no a soles alarmant sobre els casos d'assetjament i suïcidi, sinó també informant i incloent en el seu dia a dia aquesta diversitat.

El lliure accés a aplicacions, pàgines web i plataformes d'informació faciliten la transmissió de recursos per l'aprenentatge: Vídeos, llibres, jocs interactius, etc. es troben a hores d'ara a l'abast de tothom per aclarir dubtes i facilitar l'aprenentatge de tota la comunitat educativa.

Per tant, amb les eines que les noves tecnologies ofereixen i la voluntat de tots els col·lectius que inclouen la diversitat a les aules, s'està aconseguint que els governs protegeixen legalment totes les realitats de gènere, al mateix temps que es forma una nova generació d'estudiants més respectuosa amb la resta de l'alumnat, i per tant, amb la societat en la que vivim.

2.1.3 Legislacions existents

2.1.3.1. Legislacions internacionals

A) Declaració Universal dels Drets Humans (ONU, res. 217A(III), 1948)

La més aclaridora, i el motiu per què totes les persones del món en situació de discriminació alcen la veu: Llibertat, igualtat i respecte sense condicionants.

“Article 1:

Tots els éssers humans neixen lliures i iguals en dignitat i en drets. Són dotats de raó i de consciència, i han de comportar-se fraternalment els uns amb els altres.

Article 2:

Tothom té tots els drets i llibertats proclamats en aquesta Declaració, sense cap distinció de raça, color, sexe, llengua, religió, opinió política o de qualsevol altra mena, origen nacional o social, fortuna, naixement o altra condició...” (p.1-2)

B) Convenció sobre els Drets de l’Infant (ONU, res. 44/25, 1990)

On curiosament, tot i seguir les indicacions de la Declaració Universal dels Drets Humans, no es fa menció encara al gènere de les persones, fent a soles referència al sexe biològic. No és fins 1997, a l'article 4 de la Declaració Universal dels Drets Sexuals, on es completa la definició afegint els termes gènere i orientació sexual a les descripcions.

C) Declaració Universal dels Drets Sexuals - Declaració de València (Associació Mundial de Sexologia, 1997)

Primer document oficial internacional on es parla de manera clara, oberta i científica de la sexualitat com a part natural de l'ésser humà.

“4. El dret a l’equitat sexual. Aquest dret es refereix a l’oposició a totes les formes de discriminació per raó de sexe, gènere, orientació sexual, edat, ètnia, classe social, religió i limitació física o emocional.” (p.1)

D) Principis de Yogyakarta (ACNUDH, 2007)

Primera volta que es redacten els drets de la comunitat LGTBIQ+. Va ser encarregat per l'Alt Comissionat de Nacions Unides per tal d'orientar la interpretació i aplicació de les normes del dret internacional dels Drets Humans per evitar els abusos i donar protecció als drets humans.

En Desembre de 2018, França proposà la Declaració sobre Orientació Sexual i Identitat de Gènere, per garantir els drets publicats a Yogyakarta. Esta va rebre el suport de 96 països, però va generar una declaració oposada i suportada per 54 països, on destaquen El Vaticà i la Conferència Islàmica.

Després de la redacció de diversos informes on es mostra l'escala d'atacs a la comunitat internacional LGTBIQ, s'ha designat un expert independent per aproximar posicions i garantir estos drets humans a nivell mundial.

E) Classificació Internacional d'Infermetats - CIE-11 (OMS, 2019)

Aprovat en Maig de 2019, entrada en vigor en 2022. Entre les seues novetats, incorpora la creació d'un capítol de condicions relacionades amb la salut sexual (capítol 17), on es situarà a partir d'ara la discordança de gènere, deixant de considerar-se una malaltia mental, tot i que segueix sense entendre's encara com una expressió de la diversitat humana.

Al seu respecte, n'hi ha que remarcar dos fets: Un és que, en el moment de la redacció d'aquest treball, les persones trans continuen essent considerades malaltes mentals. El segon, que una volta més la legislació va molt endarrerida de la societat.

2.1.3.2. Legislacions estatals

A) Constitució Espanyola (BOE N.311, 1978)

Seguint la DUDH, ací es garanteixen els drets i llibertats en favor de la dignitat de tots i totes les habitants d'Espanya. Tot i això, al ser un document global i de fa més de 50 anys, no focalitza ni tan sols menciona el gènere en les seues accepcions.

B) Llei de Rectificació Registral de Dades de les Persones Trans (BOE N.65, 2007)

“Es tracta d’una realitat social que requereix una resposta del legislador, perquè la inicial assignació registral del sexe i del nom propi pugui ser modificada, amb la finalitat de garantir el lliure desenvolupament de la personalitat i la dignitat de les persones la identitat de gènere de les quals no es correspon amb el sexe amb què inicialment van ser inscrites..” (p.11251)

L’article 4.2 especifica que no es necessària la cirurgia de reassignació de gènere per tal de rectificar les dades registrals. Per contra, sí que exigeix la majoria d’edat per poder realitzar els tràmits pertinents, després d’haver passar per un procés mínim de dos anys d’hormonació (p.11252)

C) Llei Orgànica de Millora de la Qualitat Educativa (BOE N.295, 2013)

Tot i ser l’última Llei d’Educació i estar encara vigent, aquest document no inclou cap tipus d’objectius ni propostes d’inclusió per la diversitat de gènere. De fet, tan sols inclou un paràgraf a l’article 124, on es mencionen les mesures correctores per *“aquelles conductes que atempten contra la dignitat personal d’altres membres de la comunitat educativa, amb origen o conseqüència una discriminació o assetjament basat en el gènere, orientació o identitat sexual”*. (p.97903)

2.1.3.3. Legislacions autonòmiques

A) Llei Integral del reconeixement del dret a la identitat i a l’expressió de gènere a la Comunitat Valenciana (DOGV N.8019, 2017)

Aquesta llei va suposar el primer de molts documents oficials del govern valencià per aportar mecanismes específics que garanteixen els drets i la integritat de les persones trans. (Annex I)

“Article 21.5: Inclourà en els currículums [...] criteris i indicadors d’avaluació referents a la identitat i expressió de gènere, diversitat sexual i familiar existent en la societat, incorporant-los de forma transversal a totes les àrees i mòduls del currículum, per a garantir un millor coneixement, i sensibilitzar sobre aquestes realitats.” (p.12322)

B) Llei de la Generalitat, d'igualtat de les persones LGTBI (DOGV N.8436, 2018)

En l'article 23 (accions de formació, participació i divulgació), estableix que tota la comunitat docent rebrà la formació pertanyent sobre diversitat sexual, familiar i de gènere, així com que es promouran campanyes dedicades a tota la comunitat educativa (famílies d'alumnat incloses) per tal de fomentar el respecte a la diversitat. (p.46223)

C) Instruccions d'Inici de Curs (DOGV N.7826, N.8088, N.8333, 2016-2017-2018)

Document redactat tots els anys a l'inici de curs com a guia dels centres educatius amb instruccions per al bon funcionament dels mateixos. En relació amb la diversitat de gènere, es defineix un Pla d'Igualtat i Convivència, definint qui i com ha de ser redactat, així com es defineix la figura i els requisits per estar a càrrec de la Coordinació D'igualtat i Convivència als centres educatius.

D) Protocol d'acompanyament per garantir el dret a la identitat de gènere, expressió de gènere i intersexualitat (DOGV N.7944, 2016)

Tot i haver-s'hi redactat amb anterioritat a la Llei Trans de 2017, en aquest document ja s'estableixen mesures concretes d'educació, formació i sensibilització enfocades a la inclusió de la diversitat de gènere (p.36048-36050).

Del resultat d'estes lleis i protocols, han sorgit en els últims dos anys altres documents amb especificacions que expliquen i asseguren la inclusió i el respecte dels drets de les persones trans. Exemples són:

- Protocol d'alumnat trans a les Proves d'Accés a la Universitat, que guia al personal docent i administratiu de com afrontar els canvis de nom i gènere a l'alumnat que es presenta a les PAU (Figura 1)

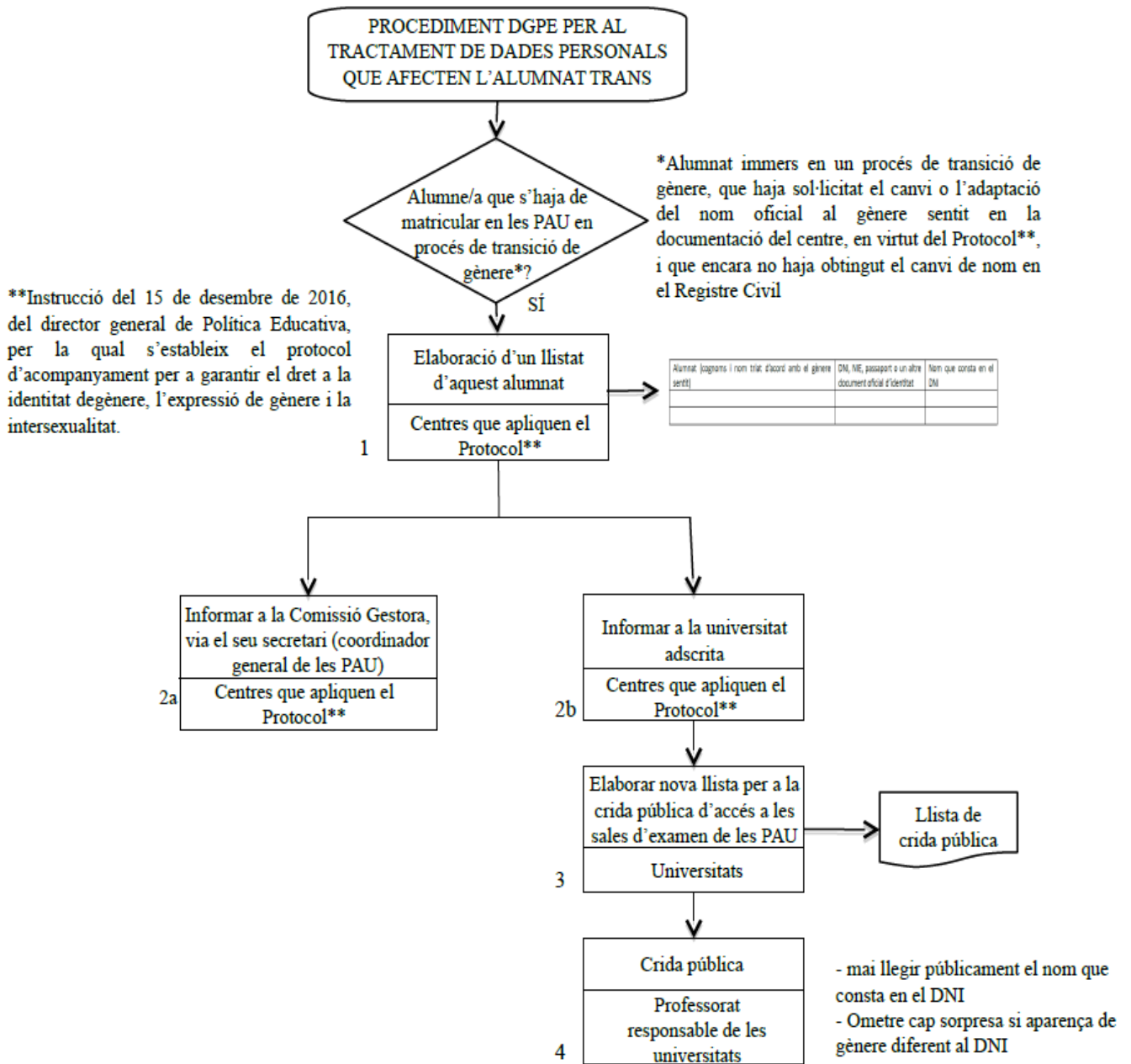

Figura 1. Protocol d'alumnat trans a les Proves d'Accés a la Universitat

- L'Adaptació del Protocol d'Assetjament a les aules per LGTBIfòbia (2018), que es va modificar per garantir la integritat del col·lectiu LGTBIQ+ front a qualsevol agressió als centres educatius (Figura 2)

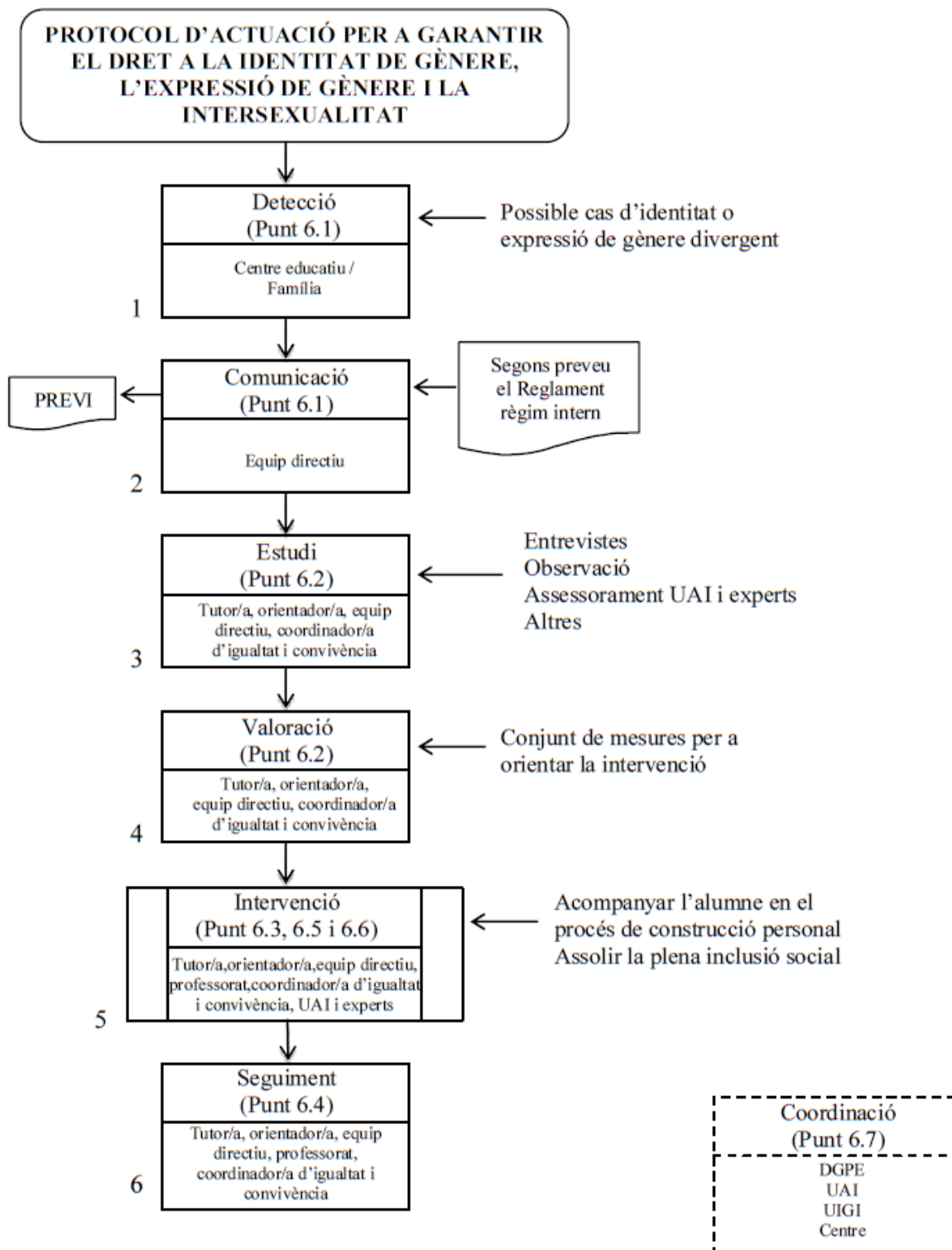

Figura 2. Protocol d'actuació davant casos d'identitat o expressió de gènere divergents

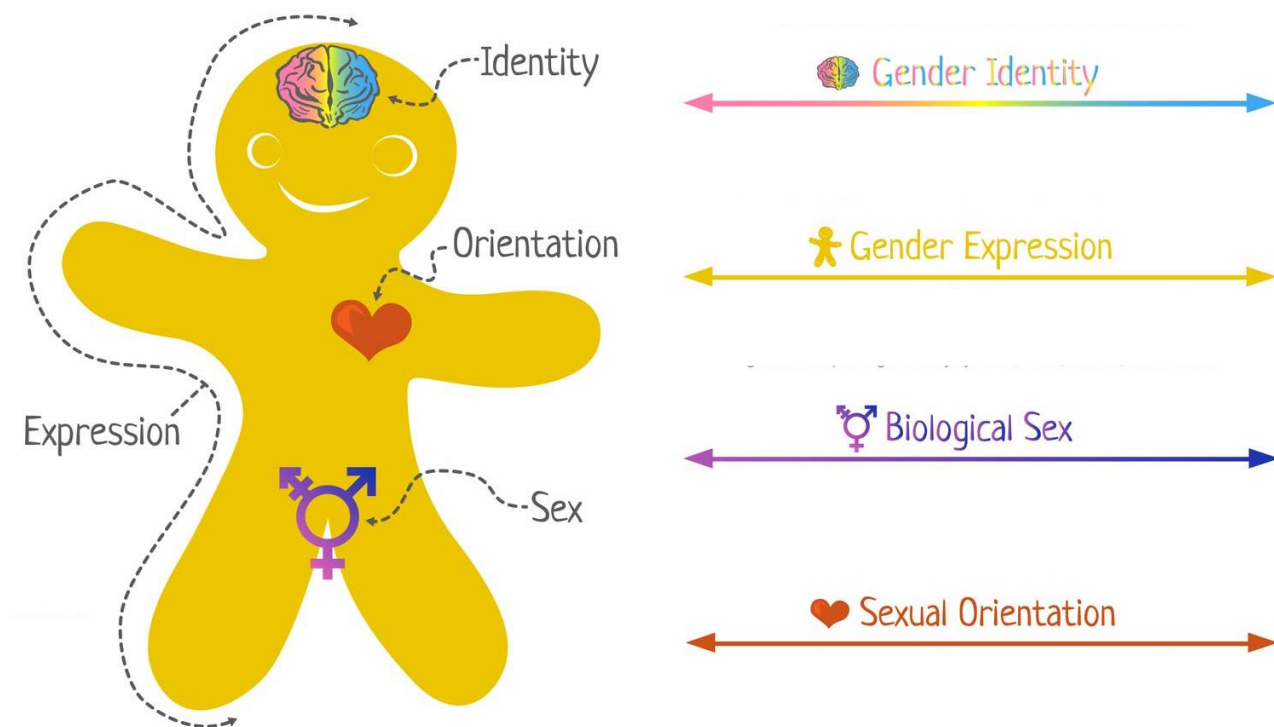

Figura 3. Esquema diferenciador identitats individuals. The Gendebread Person

2.1.4 Glossari de terminis

Cal destacar el fet de que tots els termes ací esmenats estan directament lligats a les qüestions relatives amb la identitat i diversitat de gènere, les quals són necessàries per comprendre el procés d'aquesta investigació.

Característiques sexuals: Es refereix a les característiques físiques o biològiques, cromosòmiques, gonadals, hormonals i anatòmiques d'una persona, què inclouen característiques innates, tals com els òrgans sexuals i/o estructures cromosòmiques i hormonals, així com característiques secundàries, tals com la massa muscular, la distribució dels pèls, els pits o les mames. (LAMBDA, s.d)

Rol (o expressió) de gènere: Referit a la vivència social del gènere en aspectes com la vestimenta, el llenguatge i altres pautes de comportament que són considerades com a masculines, femenines o andrògines en una societat i moment històric concret. (DOGV N.7944, 2016, p.36041)

Orientació sexual: Tendència d'una persona a sentir atracció sexual, emocional o afectiva per les persones del seu mateix o d'un altre gènere. (DOGV N.7944, 2016, p.36041)

Identitat de gènere: Vivència íntima i individual que cada persona fa del seu propi sexe i d'unes característiques de gènere, tal i com cada persona la sent i autodetermina, sense que pugui ser definida per tercers, ja siga corresponent o no amb el gènere assignat socialment al moment de nàixer. (DOGV N.7944, 2016, p.36041)

Identitat de gènere divergent - Disconformitat de gènere - Gènere independent o flexible - Patrons variants de gènere: Termes emprats per a referir-se a aquells interessos i preferències no coincidents amb les normes culturals generalment acceptades per a cada un dels dos gèneres considerats normatius. (DOGV N.7944, 2016, p.36041)

Persona cisgènere: Terme utilitzat per referir-se a les persones la identitat de gènere de les quals concorda amb el gènere assignat al nàixer. (DOGV N.7944, 2016, p.36043)

Persona Trans: Terme genèric que s'usa per a referir-se a aquella persona que té una identitat de gènere divergent o expressa un rol de gènere diferent a l'assignat per la societat de manera binària. Aquestes vivències i identitats de gènere engloben denominacions específiques com les detallades a continuació: (DOGV N.7944, 2016, p.36041)

* **Persona Transgènere:** Persona amb una identitat que no es correspon amb el gènere que li assignaren al nàixer. Les persones transgènere comprenen que el gènere és un espectre i que cada persona es trobarà en un punt específic d'aquest en funció de les seues vivències i experiències personals.

* **Persona Transsexual:** Persona amb una identitat que no es correspon amb el gènere que li assignaren al nàixer, però que té una concepció binària d'aquest, i per tant s'identificarà sempre com home o dona. En general, sol anar acompanyada d'un canvi en els rols binaris de gènere establerts a la societat.

* **Persona agènere:** Identitat de gènere en la qual la persona no s'identifica en cap gènere. (Glosario de Términos sobre Diversidad Afectivo Sexual, 2018, p.10)

* **Persona Intergènere - Genderqueer:** Identitat de gènere que descriu a una persona per no considerar-se a si mateixa cisgènere, però pot estar en altre lloc de l'espectre del gènere. Utilitzat comunament per a les persones que no encaixen en el marc de gènere binari. (Glosario de Términos sobre Diversidad Afectivo Sexual, 2018, p.19)

* **Persona de gènere fluid:** Persona qui no s'identifica amb una sola identitat de gènere, sinó que varia en l'amplitud de l'espectre de gènere segons el context. (Glosario de Términos sobre Diversidad Afectivo Sexual, 2018, p.17)

2.2 Objectius de la investigació

La Educació Plàstica, Visual i Audiovisual (EPVA) té, entre tantes altres, la capacitat d'estimular la ment de l'estudiantat amb el treball de molt variades tècniques que impliquen diversos sentits i habilitats alhora. De fet, esta sensibilitat implícita convida l'alumnat a obrir la ment i els permet ser més receptives i empàtiques amb la realitat que els envolta.

Sembra evident doncs, que un dels principals objectius d'aquest treball siga dotar al professorat de les ferramentes i fonaments per tal d'instruir la resta de la comunitat educativa en la diversitat i el respecte, posant l'accent en la visibilitat i comprensió de l'espectre de gènere, al mateix temps que es desenvolupa el currículum artístic; tot això basat sempre en conceptes objectius i fidedignes.

D'igual mode, es volen assolir altres objectius secundaris, com és aportar i aclarir termes i conceptes relacionats amb la diversitat de gènere, per tal de fomentar l'ús d'un llenguatge més precís, respectuós i inclusiu.

En la mateixa línia, un altre objectiu és prendre consciència de la realitat legislativa que envolta el col·lectiu trans i analitzar les possibles millores i/o incorporacions que es poden fer als diversos nivells -autonòmic, estatal, internacional- per garantir els drets d'aquestes persones.

Relacionat amb la vessant escolar i curricular, el principal objectiu és mostrar com l'art ha ajudat al llarg del temps, i ho continua fent, a la visibilització de la diversitat social, i com les diferents expressions artístiques, tant actuals com històriques, poden ajudar a la comprensió i respecte de la comunitat trans.

Un altre objectiu acadèmic és dissenyar mòduls de tallers interventius a les aules que puguin ser extrapolats a altres contextos d'aprenentatge que es troben fora de l'àmbit educatiu estandarditzat.

Es prou clara doncs, la transversalitat d'aquesta comesa, donat que els objectius d'aquests tallers no es limiten a treballar expressions artístiques, sinó que van més enllà i treballen alhora aspectes ètics, morals i socials, igual d'importants a l'educació de l'alumnat i que són la base per formar una generació més inclusiva i respectuosa.

2.3 Justificació de la investigació

Tal com s'ha mostrat en els darrers apartats, la discordança de gènere ha anat cobrant importància i visibilitat a molts nivells en els darrers anys, fet que està ajudant a comprendre aquesta diversitat i ser acceptada i inclosa en la societat sense discriminació. Tot i això, encara n'hi ha molta desinformació al voltant d'esta realitat, que indueix a malentesos i propensa la exclusió del col·lectiu trans.

De forma paral·lela, l'educació artística, què està íntimament lligada al desenvolupament de la sensibilitat i les emocions, veu confinada les seues capacitats i es centra únicament en el treball de tècniques específiques com si art i sentits foren elements aïllats i no relacionats entre d'ells.

És doncs un motiu important per la redacció d'aquesta recerca el retornar a l'educació artística el seu paper essencial en el desenvolupament de la intel·ligència emocional, fent especial atenció a la diversitat de gènere, ja que si bé es continua avançant en la integració de les persones trans, les dades mostren que cada any augmenten les agressions i assassinats transfòbics. (Annex II) D'igual mode i malauradament, als centres educatius els casos d'assetjament i suïcidi d'adolescents trans segueixen augmentant i són notícia constant als mitjans de comunicació.

Una altra de les raons per treballar la diversitat de gènere és que en els darrers anys ha estat falsament amagada darrere de l'orientació afectiva-sexual, fet que mostra la importància de diferenciar els conceptes sexe biològic, d'afecció sexual i d'expressió i identitat de gènere.

Cal fer referència també a la força del llenguatge. Tot i que existeixen molts termes i expressions precises i inclusives, aquest vocabulari ni és conegut ni es troba a l'abast de la major part de la societat, la qual repeteix inconscientment les locucions binàries típiques de les llengües llatines que, a voltes sense adonar-se, són excloents i discriminatòries.

A nivell personal, com a persona que ha sofert assetjament i agressions pel simple fet de ser considerada diferent, vull contribuir a que ningú més s'haja d'enfrontar mai a cap tipus de discriminació.

És per tot això que es redacta aquest document; per continuar formant a la població i fer-la comprendre i respectar qualsevol realitat de gènere. Aplicat als contextos educatius, cal ensenyar les noves generacions la importància d'empatitzar i valorar les demés independentment del seu sexe, religió, raça, orientació sexual i/o identitat de gènere.

3. MARC EMPÍRIC

3.1 Marc metodològic a posteriori

El procés que ha permès desenvolupar aquest treball es basa en un paradigma mixte d'investigació, on per una banda s'ha emprat la metodologia quantitativa amb un estudi sociocrític, i per l'altra la metodologia qualitativa, que es plasma en la interpretació de les dades extretes de la recerca de camp.

Malgrat que aquesta investigació no s'ha pogut portar a la pràctica abans de la redacció d'aquest document, sí que s'han seguit de prop altres exemples pràctics de tallers que el col·lectiu LAMBDA de València imparteix de forma continua i gratuïta als centres educatius de la Comunitat Valenciana que així ho sol·liciten.

Per desenvolupar aquest mètode mixte de despatx i camp, s'ha fet ús de diverses eines com són la recerca i contrast d'informació en llibres, llocs web, documents oficials (BOE, DOGV, ...), etc., que s'han completat amb mapes conceptuals, gràfics, taules, així com les notes recollides de les diverses reunions formatives i tallers assistits, els quals han conformat un quadern d'observació de gran valor per la investigació.

És important mencionar que degut a l'actualitat del tema tractat i a la poca repercussió que ha tingut en el passat, no hi existeix una gran bibliografia rigorosa que aportari a la recerca, més enllà del documents oficials i aquells promoguts per les associacions vinculades al tema en qüestió.

Per últim, tot i que aquest treball es focalitza principalment en un context educatiu adolescent – Batxillerat i Educació Secundària Obligatòria-, s'ha de realçar el fet de que aquesta recerca s'ha desenvolupat sempre amb la consciència de que el tema és extrapolable a qualsevol altre context qualitatiu i/o social, i que per tant tota la informació i dades treballades han sigut tractades de manera que es puguem estendre i ser compreses per una audiència molt més àmplia.

3.1.1 Població i context d'investigació

Les propostes i tallers plantejats en aquesta investigació han sigut dissenyats per una audiència específica: l'alumnat de 4rt curs d'ESO. El principal motiu per focalitzar les intervencions en aquest grup escolar és que amb aquesta edat ja disposen de la capacitat de raciocini suficient, així com dels coneixements bàsics - tant artístics com emocionals- per afrontar aquestes comeses d'una manera més que productiva i madura.

A més a més, al trobar-se l'alumnat d'aquest curs en el seu últim any d'educació obligatòria, és de gran importància el garantir que acaben aquesta formació amb uns coneixements sòlids sobre respecte a la diversitat de gènere.

Per acabar, cal recordar que totes les intervencions ací presentades són extrapolables i aplicables en molt diversos contextos. Tal com es planteja al final de cada proposta, estes poden ser adaptades i emprades tant als distints nivells escolars com en altres contextos socioculturals, per tal d'abastar i poder oferir-les a qualsevol persona, independentment del seu nivell formatiu.

3.2 Proposta d'Intervenció a l'aula: Cromatisme, composició i simbolisme de les banderes LGTBIQ

3.2.1 Plantejament

El motiu d'aquesta proposta és el disseny de banderes com a símbol identificatiu de col·lectius LGTBIQ+, analitzant i experimentant el cromatisme, la proporcionalitat i la composició de les mateixes, al mateix temps que es treballa la distinció i comprensió de les diverses realitats afectives i de gènere a partir de les seues senyes representatives.

A nivell tècnic es centra l'atenció en els elements que generen el missatge (estructures compositives, formes, textures, color, etc.) i en els canvis conceptuals associats amb qualsevol mínima modificació d'aquests. A nivell temàtic, es treballa la bandera com a senya de representació -tant personal com social- i s'utilitza per donar suport i visibilitat als col·lectius LGTBIQ+.

3.2.2 Desenvolupament de la proposta

Presentació del tema. Amb la participació de l'alumnat, es presenten públicament exemples de banderes al seu abast per tal d'analitzar tant les especificacions creatives (cromatisme, proporcionalitat, composició, etc.) com el seu simbolisme, utilitzant les diverses opinions del propi grup d'alumnes per entendre la subjectivitat del significat que poden cobrar les banderes.

Anàlisi de banderes LGTBIQ+. Comparació de les diverses banderes existents i catalogació d'aquestes en diversitat afectiva i/o de gènere. Anàlisi de les llurs composicions i cromatismes associades amb els simbolismes que representen. Aclariment i reforçament de possibles conceptes d'aquest tema que l'alumnat pugui desconèixer o trobar confusos.

Creació de propostes. Una volta analitzades i compreses les diverses realitats gènere-afectives, cada individu tria una -o diverses- d'aquestes realitats i proposa una nova/alternativa manera de representar-les i/o englobar-les, tenint sempre com a punt de referència inicial el simbolisme, composició i cromatisme que identifiquen les identitats que es volen figurar. La funció docent ací s'ha d'enfocar a garantir que cada persona tinga clares les idees escollides i desenvolupi el seu treball artístic d'acord amb els conceptes triats.

Exposició pública: Breu explicació pública i individual de cadascuna de les creacions resultants, per tal de fer comprendre la resta del grup els arguments de l'execució del procés creatiu. L'alumnat ha de valorar les banderes proposades per la resta, posant l'accent en els motius cromàtics, compositius i simbòlics que es relacionen amb la realitat que s'ha volgut identificar.

Debat. Després de valorar les diverses banderes proposades a l'aula, s'obre un debat moderat per l'equip docent per treballar aspectes com la creació de símbols a partir de simples formes i colors, així com la connotació social de les banderes. El debat serà portat cap a la importància de l'existència de les banderes LGTBIQ+, la seua diversitat compositiva, així com la importància de la comprensió, visibilitat i respecte de la diversitat gènere-afectiva.

Figura 4. Banderes LGTBIQ+

3.2.3 Propostes de millora i evolució

Tot i que aquesta proposta s'ha pensat per un context educatiu específic, la intervenció pot ser treballada de manera diferent per tal d'incloure altres contextos d'aprenentatge.

En un nivell acadèmic inferior on els conceptes bàsics encara no han sigut adquirits, es pot enfocar la proposta únicament a la diversitat de gènere, exclouent la diversitat afectiva i reduint, per tant, el número de banderes. Si el nivell cognitiu de les participants ho requerís, es podria limitar la comesa a soles al concepte de la diversitat i tractar el simbolisme de les banderes al voltant del respecte i la pluralitat.

Per altra banda, també es pot ampliar la temàtica de la intervenció obrint el tractament i el disseny de banderes a altres minories i col·lectius que representen altres sectors poblacionals i també lluiten per la igualtat i el respecte universal.

3.3 Proposta de taller educatiu: Representacions artístiques trans al llarg de la història

3.3.1 Plantejament

El desenvolupament de la proposta ací plantejada es basa en la recerca i anàlisi de representacions artístiques que mostren trets relacionats amb l'expressió i la diversitat de gènere, al mateix temps que s'exerciten els aspectes definitoris que emmarquen dites obres en les distintes èpoques de la història de l'art.

Per una banda, es vol exercitar la competència de l'alumnat per identificar i diferenciar diversos estils artístics a partir dels seus trets més representatius. Per altra, es vol mostrar l'art com a reivindicació social, capaç de desmuntar cànons de bellesa i trencar els rols de gènere binaris falsament establerts al llarg de la història.

3.3.2 Desenvolupament de la proposta

Presentació del tema: Definició del concepte d'androgínia i matisació de la expressió de gènere en relació (o no) amb la diversitat de gènere. Visualització d'exemples de representacions artístiques que, o bé són considerades andrògines a ull nu des de l'opinió actual, o bé foren catalogades com transgressores a l'època quan foren concebudes, analitzant també les característiques més representatives de cada obra que les identifiquen amb un i/o altre estil artístic.

Recerca d'obres "trans": Cada persona ha de buscar representacions artístiques al llarg de la història que referencien expressions de gènere transgressores, siga des del punt de vista actual o fent una abstracció al moment de la seua creació. Tothom té la llibertat de triar l'època, estil i temàtica de l'obra que vulga, d'acord amb els llurs interessos i coneixements previs. Independentment de l'obra triada per cada individu, totes hauran d'acompanyar-se d'un anàlisi que mostre i raone tant els aspectes transgressors de la representació escollida, com les tècniques i estils emprats que ajuden a emmarcar-la dins de la història de l'art.

Exposició pública: Explicació pública i individual de les obres escollides per cada estudiant, incloent els aspectes més importants de l'anàlisi de dita obra, tant a nivell tècnic com a nivell temàtic, posant l'accent en la transgressió i la expressió de la diversitat de gènere. La resta del grup ha d'usar els seus coneixements per qüestionar-se i valorar la precisió de la informació aportada, d'acord amb els criteris personals que cadascuna tinga sobre transgressió i diversitat de gènere.

Debat: Siga al final de cada exposició individual o com a colofó del taller, es plantegen preguntes obertes per portar l'alumnat a la reflexió sobre la evolució i la importància social al llarg de la història de la expressió de gènere i la seua relació amb la identitat de gènere. Relacionat amb la vessant artística, fer veure que l'art és el principal testimoni visual de la història, que sempre ha estat lligat de manera subtil amb la transgressió, i com d'important és que l'art continue essent una eina de reivindicació social.

3.3.1 Propostes de millora i evolució

Si bé és de veres que este taller ha sigut dissenyat per un nivell educatiu que ja dispose de coneixements i referents previs sobre història i història de l'art, també pot ser modificat per adaptar-se a altres contextos amb diversos nivells acadèmiques.

En el cas de treballar amb un grup amb coneixements previs limitats d'aquesta temàtica, l'equip docent pot aportar els exemples i treballar tant els aspectes artístics com transgressors a través d'estos. L'alumnat a soles es centraria en visualitzar, analitzar i comprendre els exemples donats, suprimint la tasca de recerca del taller.

Per contra, si el grup de treball tingués coneixements previs avançats, es podria dividir la classe per èpoques o estils -segons els interessos individuals-, on cada grup desenvoluparia en profunditat diverses obres de l'època triada, explicant els trets comuns i analitzant la seua importància com representacions transgressores en la història de l'art.

Figura 5. Retrat Luis XIV, Rigaud, H.

Figura 6. Autoretrat per al Dr. Eloesser, Kahlo, F.

3.4 Proposta d'innovació educativa: La vida trans a través del còmic

3.4.1 Plantejament

La idea principal d'aquest projecte és la creació individual de diverses vinyetes de còmic on es representen estereotips i/o aspectes associats a la diversitat de gènere, amb el posterior desenvolupament grupal d'una història en format còmic de temàtica trans, a partir de les vinyetes aportades pels individus.

A nivell tècnic es vol incorporar el còmic al currículum artístic com una manera de representació i expressió amb molta més llibertat que altres tipus de tècniques acadèmiques. A nivell temàtic, es posa l'accent en la diversitat de gènere per a que l'alumnat pugui afrontar i treballar tots els seus possibles dubtes i els ajude a visibilitzar la situació de les persones trans.

3.4.2 Desenvolupament de la proposta

Anàlisi de casos: Cada estudiant ha de portar exemples de còmics que coneguen i/o els resulten interessants per al desenvolupament de la comesa. A partir d'aquests, s'analitzen de forma pública els trets més identificatius de les diverses tècniques representades per tal de guiar l'alumnat cap a un estil de treball que concorde amb les habilitats i interessos personals: Textures, línies, fons, colors, escala de grisos, text, etc.

Presentació de la temàtica: Introducció de la diversitat de gènere i explicació dels motius que porten a desenvolupar aquest tema en un còmic: Assetjament, falta d'informació, visibilitat, respecte, etc. Valoració de coneixements previs de l'alumnat i reforçament dels conceptes bàsics per establir una base homogènia a partir de la qual tothom comence el seu treball.

Creació de vinyetes: Part individual de la proposta. Cada persona crea entre 4 i 8 vinyetes, seguint un estil definit o provant diversos estils en cadascuna d'elles, al mateix temps que es desenvolupen les idees sorgides de la presentació del tema. El seguiment docent és molt important en aquesta part del taller per tal d'assegurar tant una bona execució de les tècniques escollides com el tractament apropiat de la temàtica de les vinyetes.

Composició del còmic: Part grupal de la proposta. La classe es dividirà en grups de 3-5 persones segons el material aportat per llurs vinyetes i la temàtica a desenvolupar en el còmic evitant, en la mesura que siga possible, haver de fer posterior modificacions i/o eliminacions de vinyetes. La finalitat d'esta secció és aconseguir donar un plantejament lògic al tema i a les vinyetes individuals per tal que el conjunt mostre una història amb sentit i alhora resulte interessant visualment.

Exposició pública: Disposició dels diversos còmics per la visualització i lectura lliure de tota la classe. L'alumnat ha de valorar tots els treballs, prestant especial atenció a l'adequació i interès de la temàtica escollida, així com els criteris tècnics: Treball de les vinyetes, composició general del còmic, comprensió i seguiment de la història, etc.

Debat: Una volta vistes les creacions resultants de la comesa, es dedica un temps per analitzar la importància de la mateixa. Per a això, es plantejen preguntes obertes sobre la importància i la visibilitat de la comunitat trans, la dificultat de la realització d'un còmic, així com el seu impacte i repercussió social.

3.4.3 Propostes de millora i evolució

La flexibilitat d'aquesta proposta la fa ideal per poder adaptar-la a qualsevol altre context acadèmic, ja que tant la temàtica com les tècniques a emprar poden adequar-se a totes les capacitats cognitives.

D'una banda, en un nivell acadèmic inferior, es pot limitar tant els conceptes a treballar -diversitat de gènere- com el número de vinyetes per persona, per centrar així el temps en una bona execució artística i l'assimilació de conceptes bàsics. D'aquest mode, la composició del còmic passaria per mans del professorat, qui actuaria com moderador del grup d'un únic còmic, el qual es centraria en la vessant de la diversitat de gènere que el professorat considerés oportuna.

D'altra banda, i si el nivell tècnic/cognitiu de les persones participants es troba a l'altura, es pot plantejar l'activitat com la creació d'un còmic individual, on cada estudiant tracte, d'una manera personal i en més profunditat, la realitat de les persones trans i els desafiaments als que diàriament s'enfronten.

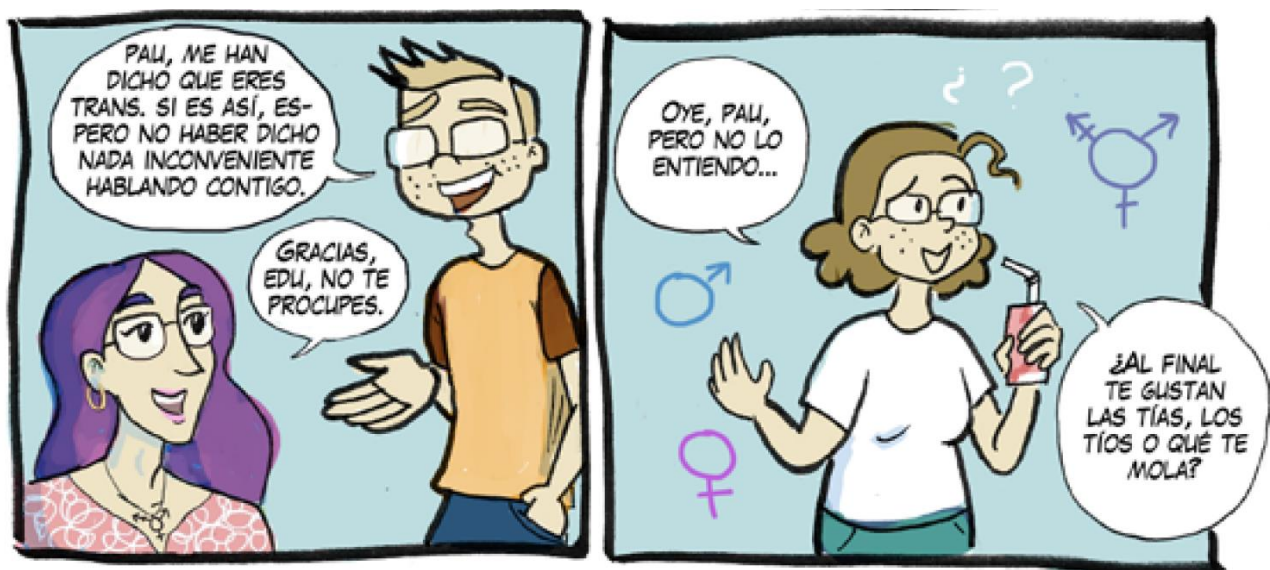

Figura 7. Vinyeta còmic "Pau"

4. CONCLUSIONS

Una volta desenvolupat el marc metodològic es pot concloure que, gràcies a les propostes d'intervenció i innovació, s'ha dotat al professorat de les ferramentes i fonaments per tal de formar la comunitat educativa a molt diversos nivells d'aprenentatge als quals s'engloben aspectes artístics vessats sobre la diversitat de gènere.

En la mateixa línia, s'han proporcionat definicions aclaridores per ajudar a comprendre conceptes relacionats amb la diversitat de gènere, així com s'ha proveït un vocabulari més enriquidor, respectuós i inclusiu, d'acord amb la igualtat que es vol assolir amb les propostes d'intervenció presentades.

D'igual mode, s'ha recordat la importància d'aquesta temàtica al fer veure que l'assetjament, agressions i assassinats de persones trans continuen augmentant a nivell mundial. La gravetat i urgència de l'assumpte es demostra amb la insuficient legislació que, a hores d'ara, no garanteix els drets i la integritat d'este col·lectiu. Amb les actuacions proposades es realcen aquestes mancances per ajudar a governs i organismes a la redacció de les pertinents lleis que cobreixen eixos buits i oblits legals.

A més, tot i que la investigació no s'ha pogut portar a la pràctica, els tallers i propostes d'intervenció ací plantejats mostren àmpliament la relació del currículum artístic educatiu amb el desenvolupament emocional de l'alumnat.

En relació amb aquest aspecte, es pot afegir que l'Educació Plàstica i Audiovisual es postula com una part clau del currículum educatiu a l'hora de fusionar les diverses aptituds de l'estudiantat en un únic projecte.

Per tant, es pot concloure que la transversalitat de les comeses ací desenvolupades són un exemple de tants mòduls específics d'aprenentatge que es poden crear i aplicar per treballar alhora tècniques artístiques i valors ètics, siga als centres educatius o fora d'ells, per poder instruir totes les edats i generacions, fins aconseguir una societat que compregua la diversitat, la respecte i empatitze amb ella.

5. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Associació Mundial de Sexologia (1997), *Declaració Universal dels Drets Sexuals*, Revisat i aprovat el 26 d'Agost de 1999 a Hong Kong, RPC

Butlletí Oficial de l'Estat N. 65 (16 de Març de 2007). *Llei 3/2007, reguladora de la rectificació registral de la menció relativa al sexe de les persones.*

Butlletí Oficial de l'Estat N.295 (10 de Desembre de 2013), *Llei Orgànica 8/2013, per la Millora de la Qualitat Educativa*

Butlletí Oficial de l'Estat N. 311.1 (29 de Desembre de 1978), *ratificació de la Constitució Espanyola*

Diari Oficial de la Comunitat Valenciana N. 7826 (12 de Juliol de 2016), *Resolució de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport de les direccions generals de Política Educativa i de Centres i Personal Docent, per la qual es dicten instruccions en matèria d'ordenació acadèmica i d'organització de l'activitat docent en els centres que impartisquen Educació Secundària Obligatòria i Batxillerat durant el curs 2016-2017.* [2016/5291]

Diari Oficial de la Generalitat Valenciana N. 7944 (27 de Desembre de 2016), *Instrucció de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport per la qual s'estableix el protocol d'acompanyament per a garantir el dret a la identitat de gènere, l'expressió de gènere i la intersexualitat.* [2016/10425]

Diari Oficial de la Generalitat Valenciana N. 8088 (20 de Juliol de 2017), *Resolució de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport per la qual s'aproven les Instruccions de 18 de juliol de 2017, de la Secretaria Autonòmica d'Educació i Investigació, per a l'organització i funcionament dels centres que imparteixen Educació Infantil de segon cicle i Educació Primària durant el curs 2017-2018.* [2017/6623]

Diari Oficial de la Generalitat Valenciana N. 8333 (6 de Juliol de 2018), *Resolució de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport per la qual s'aproven les instruccions per a l'organització i el funcionament dels centres que imparteixen Educació Secundària Obligatòria i Batxillerat durant el curs 2018-2019.* [2018/6552]

Diari Oficial de la Generalitat Valenciana N. 8019 (14 d'Abril de 2017), *Llei 8/2017 integral del reconeixement del dret a la identitat i a l'expressió de gènere a la Comunitat Valenciana* [2017/3089]

Diari Oficial de la Generalitat Valenciana N. 8436 (3 de Desembre de 2018), *Llei 23/2018 d'Igualtat de les persones LGTBI* [2018/11252]

LAMBDA (s.d.), *Glosario de Términos*, Recuperat de:
<https://lambdavalencia.org/es/glosario-de-terminos/>

Resolució 44/25 de l'Organització de les Nacions Unides (20 de Novembre de 1989), *Convenció sobre els Drets de l'Infant*

Resolució 217-A (III) de l'Organització de les Nacions Unides (10 de Desembre de 1948), *Declaració Universal dels Drets Humans*

Oficina de l'Alt Comissionat de les Nacions Unides per als Drets Humans (2007), *Principis de Yogyakarta*

OMS (2019), *Clasificación Internacional de Enfermedades CIE-11*, Recuperat de: <https://icd.who.int/browse11/l-m/es>

Secretaria del Plan Nacional sobre el Sida (2018), *Glosario de términos sobre diversidad afectivo sexual*

Wikipedia (2019), *Hijra*, Recuperat de <https://es.wikipedia.org/wiki/Hijra>

Wikipedia (2019), *Muxe*, Recuperat de <https://es.wikipedia.org/wiki/Muxe>

6. ÍNDEX DE FIGURES

Figura 1. Protocol d'alumnat trans a les Proves d'Accés a la Universitat..... 14

Conselleria d'Educació, Cultura i Esport (2018), *Procediment de tractament de dades personals que afecten l'alumnat trans*, Recuperat de:
<http://www.ceice.gva.es/es/web/universidad/informacion-pau>

Figura 2. Protocol d'actuació davant casos d'identitat o expressió de gènere divergents 15

Diari Oficial de la Generalitat Valenciana N. 7944 (27 de Desembre de 2016), *Instrucció de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport per la qual s'estableix el protocol d'acompanyament per a garantir el dret a la identitat de gènere, l'expressió de gènere i la intersexualitat*. [2016/10425]

Figura 3. Esquema diferenciador d'identitats individuals. The Genderbread Person 16

The Genderbread person -Figura 3- (2011), Recuperat de:
<https://itspronouncedmetrosexual.com/2011/11/breaking-through-the-binary-gender-explained-using-continuums/>

Figura 4. Banderes LGTBQ+ 23

Símbolos y banderas LGTB -Figura 4- (s.d.), Recuperat de:
<https://www.viajejet.com/la-bandera-gay/simbolos-y-banderas-del-colectivo-lgbt/>

Figura 5. Retrat Luis XIV, Rigaud, H..... 26

Rigaud, H -Figura 5- (1701), *Retrat de Luis XIV*, Recuperat de:
https://es.wikipedia.org/wiki/Retrato_de_Luis_XIV

Figura 6. Autorretrat per al Dr. Eloesser , Kahlo, F 27

Kahlo, F. -Figura 6- (1940), *Autorretrat per al Dr. Eloesser*, Recuperat de:
<https://www.pinterest.com.au/pin/470133648595181329/?lp=true>

Figura 7. Vineyta còmic "Pau" 29

FELGTB, CCOO y Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad (2018), PAU, Guía sobre diversidad afectivo-sexual para adolescentes

7. ANNEXES

7.1. ANNEX I

A partir de la promulgació de la Llei Integral Trans (Llei 8/2017), s'han redactat diversos decrets, protocols, ordres i plans per tal de desplegar la llei i donar ferramentes tangibles per garantir la integritat de les persones LGTBIQ+. Tots aquests documents són de vital importància, ja que una llei que no es desenvolupa amb detalls específics, no aporta avanços pràctics.

El Decret 102/2018, de 27 de Juliol del Consell, desplega la Llei 8/2017 (DOGV N.8373, 2018), on es desenvolupen els protocols i articles per garantir els drets i la integritat de les persones trans. Aquest document tingué com a referència el Protocol d'Acompanyament (2016) redactat abans de la existència de la Llei Integral Trans (veure punt 2.1.3.3.D)

El Pla Director de Coeducació (2018), naix com una guia per desenvolupar les pràctiques educatives des de la perspectiva de la igualtat en la diversitat. Té una vigència de 4 anys i s'aplica a tots els àmbits educatius de la Comunitat Valenciana.

Al 2018 també es produeix una adaptació del Protocol per tal d'afrontar situacions d'assetjament a les aules per LGTBIfòbia. En aquest document, conegut com REICO (Recursos web per a la Igualtat i la Convivència) es donen les pautes específiques per guiar al professorat de com gestionar i prevenir els possibles casos d'assetjament als centres educatius.

De forma paral·lela, es va redactar el Decret 104/2018, de 27 de Juliol del Consell, pel qual es desenvolupen els principis d'equitat i d'inclusió en el sistema educatiu valencià, de forma que completa una sèrie de documents que aborden la integritat LGTBIQ+ des de la educació, el respecte i la prevenció de les agressions.

En l'actualitat, s'ha redactat el Decret 20/2019, de 30 d'Abril, per la qual es regula l'organització de la resposta educativa per la inclusió de l'alumnat, així com s'ha modificat el procediment del tractament de dades personals de l'alumnat trans a les Proves d'Accés a la Universitat.

7.2. ANNEX II

Taules informatives sobre assassinats de persones trans a nivell mundial en els últims 10 anys i per països en l'últim any. Font: www.transrespect.org

TRANSRESPECTO VERSUS TRANSFOBIA EN EL MUNDO

ACTUALIZACIÓN TvT TMM · DÍA DE LA MEMORIA TRANS 2018

2982 asesinatos registrados de personas trans y género-diversas entre 1 de enero de 2008 y 30 de septiembre de 2018

Regiones del Mundo/Paises

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2008- Sep 2018
Todas las regiones	148	224	233	271	312	271	294	276	324	358	271	2982

369 personas trans y género-diversas reportadas asesinadas entre 1 octubre 2017 y 30 septiembre 2018

África

Sudáfrica	3
-----------	---

Asia

Pakistán	8
India	7
Filipinas	2
Bangladesh	1

Centro y Sudamérica

Brasil	167
México	71
Colombia	21
Argentina	9
El Salvador	6
Venezuela	6
Guatemala	4
Honduras	3
Paraguay	3
Perú	2
Bolivia	2
República Dominicana	2
Chile	2
Puerto Rico	1
Ecuador	1
Trinidad y Tobago	1
Nicaragua	1

Europa

Turquía	7
Italia	5
Francia	2
UK	1
España	1

Oceanía

Fiji	1
Nueva Zelanda	1

Norteamérica

USA	28
-----	----